

УДК 392: 394: 316.64 (161.3)

Канапляніков Д. Г., Товцік Т. Т. (Інститут математики і кібернетики,
Мінськ, Республіка Білорусь)

ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ БІЛОРУСІВ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ. ПРО ГОСПОДАРСТВО

Анотація. В статті досліджено підсистему уявлень про господарство як частину системи традиційного світогляду білорусів кінця XX – початку XXI ст., традиційний характер підсистеми уявлень про господарство, частини підсистеми уявлень про господарство, характер господарювання. Запропоновано використовувати карти уявлень. Дослідження карт уявлень дозволило виявити зв'язок між образною та мовною репрезентацією світу і таким чином використовувати більш повний набір джерел для виявлення світогляду.

Ключові слова: карта уявлень, традиційний світогляд, родичівство, господарство.

Аннотация. В статье исследована подсистема представлений о хозяйстве как части системы традиционного мировоззрения белорусов конца XX – начала XXI в., традиционный характер подсистемы представлений о хозяйстве, части подсистемы представлений о хозяйстве, характер хозяйствования. Предложено использовать карты представлений (ментальные карты). Исследование карт представлений позволило выявить связь между образной и языковой репрезентацией мира и таким образом использовать более полный набор источников для выявления мировоззрения.

Ключевые слова: карта представлений, традиционное мировоззрение, система родства, хозяйство.

Annotation. This article is a research of subsystem of representations about traditional economy («gaspadarka») as a part of the traditional Belarusian worldview in the end of the XX – the beginning of the XXI centuries, traditional character of subsystem of economic representations, part of the subsystem of economic representations. It has been suggested to use mental maps. Researching of mental maps allows study the relation between imagery and linguistic representation of the world and thus use a full set of sources to study worldview.

Keywords: mental map, traditional worldview, kinship, traditional economy.

Протягом минулих десятиліть проводилися численні дослідження білоруської традиційної культури кінця XX – початку XXI ст. Вони стосувалися в основному мови, усно-поетичної творчості та матеріальної

культури, а в останнє десятиліття – народних традицій. Але традиційний світогляд білорусів кінця ХХ – початку ХХІ ст. не вивчався. Тим часом, він є невід'ємною частиною національної культури, істотним чинником її існування та розвитку. На системі традиційного світогляду білорусів у значній мірі ґрунтуються сімейно-родинні взаємовідносини, у тому числі майнові стосунки між родичами, укладання шлюбів, ведення сімейного господарства, вибір житла.

Останньою етнологічною роботою, в якій за допомогою сучасних методів проведено дослідження світогляду білорусів, є кандидатська дисертація етнолога В. А. Лобача «Уявлення про простір і час у традиційному світогляді білорусів (за етнографічними та фольклорним матеріалами ХІХ – поч. ХХ ст.)» [1]. У цій роботі дослідник використовував ретроспективний підхід, переносячи сучасні етнографічні матеріали на початок минулого століття. В. А. Лобач не мав на меті дослідити традиційний світогляд як систему, і співвідносив традиційні уявлення білорусів з категоріями «простір» і «час». Автор поставив завдання досліджувати простір і час у контексті міфопоетичного світогляду білорусів. Ним не досліджувалася традиційна орієнтація у просторі, народна метрологія (включаючи геометричні, механічні (час, швидкість, маса та ін. вимірювання), образна репрезентація традиційного світогляду.

Помітним дослідженням традиційного світогляду є книга Т. В. Валодзіної «Семантика речей у духовній спадщині білорусів» [2]. Автором справедливо зазначається, що «повід'я все ж не виступають спеціальними текстами, які свідомо описують картину світу, – вони лише втілюють і відображають його» [2, с. 8]. Дослідниця справедливо зазначає, що при описі світогляду не можна ґрунтуватися тільки на поясненнях інформаторами цілей проведення обрядів, оповідань про властивості, якості речей, людей, суспільних явищ, і пропонує вартий уваги підхід, сенс якого в порівняльному аналізі мовної та образної репрезентації традиційного світогляду. У цій книжці такий підхід використовувався для виявлення метафоричних категорій, які в звичайному своєму значенні розуміються як побутові речі.

Першоджерелами для етнологічних досліджень традиційного світогляду кінця ХХ – початку ХХІ ст. служать польові етнографічні матеріали.

Метою нашої статті є дослідження підсистеми уявлень про господарство як частини системи традиційного світогляду білорусів кінця ХХ – початку ХХІ ст. Для досягнення мети у статті вирішуються такі завдання: виявити традиційний характер підсистеми уявлень про господарство, розкрити частини підсистеми уявлень про господарство, характер господарювання, уявлення про землеробський цикл праці.

Дослідження карт уявлень дозволяє виявити зв'язок між образною та мовною репрезентацією світу і таким чином використовувати більш повний набір джерел для виявлення світогляду. «Карта уявлень» (ментальна

карта, когнітивна карта) – це уявлення людини про якийсь фрагмент фізичного простору (наприклад, будинок, село, місто, регіон). Вважається, що просторові знання людини представляються у вигляді «зображень, які є ізоморфічним аналогом» другого порядку «певного простору і у формі семантичної мережі ментальних пропозицій» [3]. Ці картки дозволяють і допомагають людині орієнтуватися в просторі, визначати своє місце розташування й напрямок руху. Виділяються ключові орієнтовні ознаки образу простору: шляхи руху, віхи (land-mark), райони і межі [4, с. 94].

В одному випадку людина аналізує об'єкти як частини вже заданої системи, у другому випадку вона створює свою систему з цих предметів. Наявна система чітко проявляється при малюванні інформаторами предметів, будинку, двору, коли спочатку задається межа предмета (будинок, двір). При малюванні двору ними може використовуватися й орієнтація будівель щодо будинку. При описі навколишнього середовища людиною створюється система, в якій об'єкти розташовані відповідно до певних правил, які виявляють традиційний світогляд.

При дослідженні уявлень про людину і суспільство нами досліджувалися уявлення про людину (біологію, розвиток людини від народження до смерті, анімістичні уявлення, уявлення про можливості чародійним чином впливати на інших людей (пристріг, чари)), родичівство (властивості і його визначення по крові, шлюбу), господарство (про господаря, господу, хату, вирощування рослин, годівництво тварин), традиційні звичаї та обряди (звичаєве право, календарні, сімейно-родинні, лікарські обряди і ритуали на сакральних місцях). Відповідно до цих категорій нами були систематизовані уявлення про людину і суспільство та запропоновано поділ цих уявлень на підсистеми уявлень. Про дослідженні особлива увага зверталася на ті дані, які свідчать про зв'язок між підсистемами традиційного світогляду.

Традиційні уявлення про господарство найбільш яскраво проявляються в уявленнях про сімейне господарство. Виразними репрезентантами господаря й господині в уявленнях білорусів є чоловік та жінка. У білоруській мові терміни «господар», «господиня» часто використовуються як терміни свояцтва [5]. У традиційній сім'ї господар вважається керівником, який встановлює норми сімейних взаємовідносин: «Закон від батька, батько у Бога вірус, закон дає. Батько сину закон дає... Ну як. Батько дає закон. А батько бере закон від бога. Як треба жити сину й дочці. Не для того закон, аби людей вирізати» (с. Ляскавічи, Петрикавський район) [6, № п 49–50], «Батько сказав – то закон. Важке слово батькове» (с. Бриньов, Петрикавський район) [6, № п 11]. Так, господар керує господарством, але й має багато у ній обов'язків: «Господар командує. Коня доглядає господар. Про сіно клопочеться, щоб коню було, і корові також. Господар повинен турбуватися, щоб сім'ї було де жити, про хату клопочеться» (с. Бабічи, Чачерський район) [6, ф. Чачерск, 2005].

Як і господар, господиня у хаті, за уявленнями інформаторів, повинна бути одна, кажуть, що дві господині не можуть жити в одній хаті, бо «дві матки в одному вуликові жити не будуть» (с. Бриньов, Петрикавський район) [6, № п 12]. Сім'я в уявленнях білорусів – це спільнота свояків, які живуть разом і ведуть спільне господарство (м. Бельськ, с. Ракав, Валожинський район) [7; 8]. Вважається, що садиба, тварини, земля знаходяться у володінні усієї сім'ї, але розпоряджається нею господар (села Норцавічи, Засецце, Заречча, Дзятлавський район) [9, с. 28–31, 44–45, 57–58, 86; 6, № п 10]. Такий же порядок володіння землею був і у позаминулих століттях [10, с. 70].

Вважається, що чоловік повинен оженившись, мати сім'ю: «Так побудоване життя в природі. Треба обов'язково одружитись, відділитись, свій мати куток, свою сім'ю, своє усе таке необхідне» «Вік, треба мати жінку, двір, набувати господарство... Ось і пішло життя» (с. Бриньов, Петрикавський район) [6, № п 13, п 18]. Проведені опитування показали: вважається, що людина стає господарем тоді, коли веде власне господарство: чи коли відділяється від батьків, — відбувалося раніше це зазвичай після весілля й отримання ділянки землі, чи після смерті батька, коли він залишається на його господарстві. Коли діти беруть шлюб, то багато де вважають, що треба виділити їм майно, справити весілля, допомогти побудувати хату, що після смерті батьків діти отримують спадщину: «Телицю тільну чи корову дарю. Це законно так уже», «За законом повинен посадити батько сина в хату», «Син повинен узяти собі дружину з короною», «Корову і дівку віддають разом», «(хату) Будувати буде сват зі сторони дочки, а цей сват, синові буде. Та вдвох. Хто чим» (с. Бриньов, Петрикавський район) [6, № п 10, п 11, п 14, п 19], «Посаг дівкам. Хлопцям коня чи корову. Та й дівкам. Вино називається. Телицю подарують. То дають для відділу молодій сім'ї, щоб уже обжилися. Хлопцю – батькова частина господарства. Спадщина – це якщо я помираю зі своєю жінкою. Що залишилося – спадщина. І діти ділять поміж собою. То звичай такий поділити між собою» (с. Високая Грива, Чачерський район) [6, ф. Чачэрск, 2005].

Ще одним важливим репрезентантом господарства (або «хазяйства») в уявленнях білорусів виступають тварини. Додатково до них можуть включатись сільськогосподарчі будівлі. Наприклад, у с. Бабічи Чачерського району: «Хазяйство – це худоба, господарство, кури та овечки, кінь. (Я: А хліви?) То все до господарства відноситься. Коня тримаєш, треба побудувати йому хлів» [6, ф. Чачэрск, 2005]. І в минулому столітті відсутність тварин передусім називалася при описанні відсутності господарства: «Хазяйства вони ніякого не утримували, не було в них ніякої худоби, ні скотинки свійської, ні припасу, ні запасу» [11, с. 49]. З худоби найбільш визначальними для селян є корова, свині та кури. Корова служить мірою господарчого стану села: інформатори порівнюють динаміку кількості корів, щоб описати сучасний стан села, господарства: «(Я: Справний господар, що

повинен мати?) Тримали по двоє корів, по шестеро бидла. О! Вівці». (с. Норцавічи, Дзятлавський район) [9, с. 33]. Окремі дії по догляду корів служать мірою часу в нестійкий (нестабільний) період: вигін корів вранці, повернення корів в обід та ввечері, вечірня дійка: «Колись після корів водили стрілу. Старі корів подоять...» (с. Казацкія Балсуни, Веткавський район) [6, ф. Чачэрск, 2005].

В уявленнях білорусів усе повинно мати господаря, білоруси про занедбане місце кажуть «нема господаря» (наприклад: с. Пярэспа, Сєненський район [12, с. 18]. В уявленнях сучасних селян ідеальний господар – «справний господар» є передусім приватним власником тварини (звичайно перераховують найперше корів, свиней, а потім усіх можливих інших свійських тварин), засобів праці, наприклад: «все є, свині, корови, мужик у хаті, не бідний, хворий», «багатий, все має: господарство, подвір'я, худобу свою» (с. Лучин, Рагачовський район) [13, с. 37, 39], [14, с. 118; 13, с. 57]. Станом на 2000 рік у Республіці Білорусь населенням утримувалося (не сільгоспідприємствами, фермерами) 630000 корів, 1333000 свиней, 101000 коней [15, с. 51]. Таким же чином і раніше: «Ой, він же уславлений господар: коли хочеш завести добрих корів чи свиней, то до нього їдь» (с. Ушаки, Черикавський район) [16, с. 134]

Як і у попередні століття, найкращим місцем для помешкання білоруси вважають садибу – власний дім, господарчі будівлі, навколо яких знаходиться власна земля з садом, городом, ріллею – садибу («сядзібу», «сялібу», «двор», «селішча», «усадзьбу»), дивися малюнок однорядового («пагоннага») двору (рис. 1), частого на заході Білорусі, і малюнок замкненого («вяночнага») двору, частого на сході Білорусі (рис. 2). Зокрема, інформатор каже: «Садиба – це місце, де живе людина. Подвір'я – теж садиба. У садибу входить хлів, колодязь, потім город, огорожа. Порожня садиба – де неплодючий ґрунт» (с. Бриньов, Петрикавський район) [6, № п 7]. Таке ж тлумачення поняття «садиба» було й у минулому столітті [17, с. 173, 186, 58].

Господарювання у білорусів має у значній мірі сімейний, родичівський характер. Істотними при господарюванні залишаються уявлення про традиційні технології. Найпершою і найістотнішою для життя людини виступає технологія створення харчування та одягу. Технологічний прогрес у значній мірі заторкнув цю царину, але треба зауважити, що і сам він розвивався на підставі традиційних технологій, спільних не тільки для білорусів, але і для інших європейських народів.

У традиційних уявленнях про господарство істотну роль відіграють уявлення про землеробський цикл праці: календарний рік поділений на періоди, щільно пов'язані з господарчою діяльністю, межі й кульмінаційні обрядові моменти яких визначаються святами й обрядами.

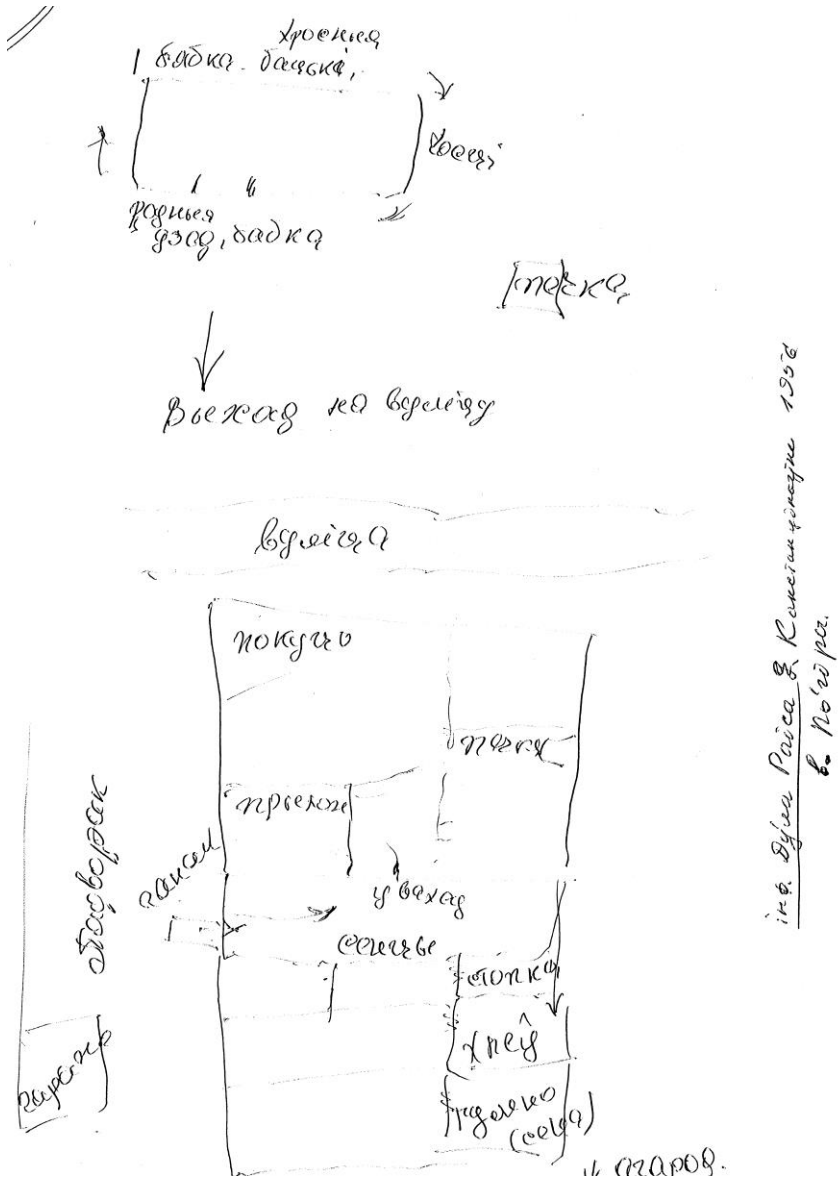

Рис. 1. Карти уявленнь: двор, хата, розсаджвання гостей за ритуальным столом. с. Погори, Дзятлавський район, Білорусь

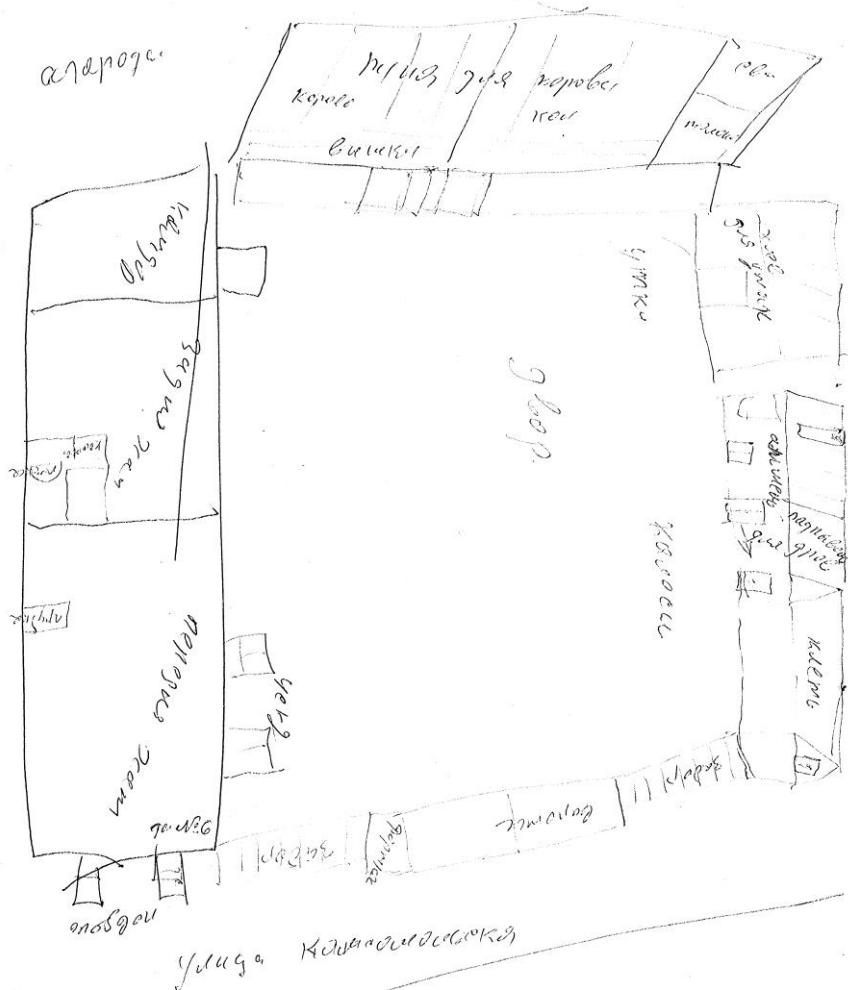

Рис. 2. Карты уявлень: двор, хата. с. Бабічы, Чачерський район, Білорусь (інф. Гапсенко Ганна Василівна, 1943 р. н.)

Одні періоди мають власну назву, і назви свят промовляються інформаторами у другу чергу – Коляда, пасти, жнива, інші визначаються за святами – Великдень і час після нього до Вознесіння, від Трійці до Купала. Найбільш насичений святами період від кінця зими до середини літа, і хоча по всій Білорусі справляються ті ж самі свята, у залежності від регіону і конфесії найбільш активно справляються Масниця, Благовіщення, Великдень, Радуниця, Провідний четвер, Юрія, Трійця, «Духа», Купала,

«Петра». Такі ж свята у тих же селах відзначалися, згідно зі звітками інформаторів, і у минулому столітті.

Таким чином, традиційні уявлення білорусів про господарство широко розповсюджені у наш час. Вони мають системний характер і складають підсистему системи традиційного світогляду. Ці уявлення впливають на громадські взаємовідносини, у тому числі на господарську діяльність, проведення календарних обрядів, а також на природокористувальницьку активність. В уявленнях про господарство проявляються й підсистеми традиційних уявлень про навколишнє середовище, людину, свояцтво, звичай, що свідчить про взаємозв'язок підсистем традиційного світогляду білорусів про те, що традиційний світогляд білорусів виступає системою.

Господар у традиційному світогляді має високий статус. Він – центр сім'ї та господарства, відіграє помітну роль у житті громади. Концепція господаря пронизує все життя білорусів. В уявленнях білорусів усе повинно мати господаря. Господарювання у білорусів має в значній мірі сімейний, родинний характер. Підтримка створення господарства молодій сім'ї вважається обов'язком для всіх родичів, передусім батьків молодих. Істотними при господарюванні залишаються уявлення про традиційні технології, уявлення про землеробський цикл праці. Сучасне проведення багатьох календарних обрядів праці виконується традиційним чином та згідно з традиційними уявленнями. Традиційний світогляд білорусів кінця XX – початку XXI ст. спрямований на традиційне ведення сімейного господарства, відіграє істотну роль у взаємовідносинах у господарських колективах. Таким чином, уявлення про господарство мають системний характер та складають цілісну підсистему системи традиційного світогляду білорусів. Підсистема уявлень про господарство виступає частиною системи традиційного світогляду білорусів кінця XX – початку XXI ст.

Підсистема уявлень про господарство представляється частиною системи традиційного світогляду білорусів кінця XX – початку XXI ст. та включає уявлення про господаря, господиню, садибу, традиційні технології. Традиційний світогляд білорусів кінця XX – початку XXI ст. сфокусований на традиційне бачення сімейного господарства.

1. Лобач У. А. Уявленні аб прасторы і часе ў традыцыйным светапоглядзе беларусаў (па этнаграфічных і фальклорных матэрыялах XIX – пач. XX ст.): Дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.07 / У. А. Лобач; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы Нац. акад. навук Беларусі. – Мінск, 2003. – 116 л. 2. Валодзіна Т. В. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў / Т. В. Валодзіна; навук. рэд. А. С. Ліс; Бел. рэсп. фонд фундам. даслед., Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нац. АН Беларусі. – Мінск: Тэхналогія, 1999. – 166 с. 3. Evans, G. V. Environmental cognition / G. V. Evans // *Psycho. Bull.* – 1980. – V. 89. – № 2. 4. Ли Тоан Тханг. Пространственная модель мира : когниция, культура, этнопсихология

(на матэрыяле вьетнамскага і русскага языков) / Ли Тоан Тханг. – М : Институт языкознания РАН, 1993. – 193 с. **5.** Міхайлаў П. «Гаспадар і жонка – найлепшая су полка» : Назвы мужыка ў беларускіх гаворках / П. Міхайлаў // Роднае слова. – 1998. – № 1. – С. 79–90. **6.** Архіў Рэспубліканскага грамадскага аб'яднання «Студэнцкае этнаграфічнае таварыства». – Фонд К. – Адзінка захавання № 1. Запісаў у 1996–2006 гг. Дз. Г. Канаплянікаў. **7.** Архіў Рэспубліканскага грамадскага аб'яднання «Студэнцкае этнаграфічнае таварыства». – Фонд К. – Адзінка захавання № 13. Бельскі, Беластоцкі паветы, г. Бельск-Падляшскі Падляскага ваяводства. Запіс 01.05.2006–02.05.2006. Запісаў Дз. Г. Канаплянікаў. **8.** Архіў Рэспубліканскага грамадскага аб'яднання «Студэнцкае этнаграфічнае таварыства». – Фонд К. – Адзінка захавання № 14. Станцыя Бобр, в. Бобр Крупскага раёна, в. Ракаў Валожынскага раёна, в. Дубравы Маладзечанскага раёна Мінскай вобласці, в. Душкава Свіслацкага раёна Гродзенскай вобласці. Запісы студзеня 2006 г. Запісаў Дз. Г. Канаплянікаў. **9.** Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – Фонд № 6. – Справа № 14. – Адзінка захавання № 129. Дзятлаўскі раён Гродзенскай вобласці. Запісаў у 2004 г. Дз. Г. Канаплянікаў. Расчыткі касет. **10.** Обществeнный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / Институт искусствоведения, этнографии и фольклора АН БССР, Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рылского АН УССР; редкол. : В. К. Бондарчик (отв. ред.) [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1987. – 376 с. **11.** Легенды і паданні / Склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы Нац. акад. навук Беларусі; рэдкал. : В. К. Бандарчык [і інш.]. 2-е выд., дап. і дапрац. – Мінск : Бел. Навука, 2005. – 550 с. **12.** Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – Фонд № 6. – Справа № 14. – Адзінка захавання № 124. Талачынскі раён Віцебскай вобласці, Смаргонскі, Ашмянскі раёны Гродзенскай вобласці. Запісаў у красавіку – маі 2005 г. Дз. Г. Канаплянікаў. **13.** Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – Фонд № 6. – Справа № 14. – Адзінка захавання № 128. Добрушскі, Рагачоўскі, Акцябрскі раёны Гомельскай вобласці, Бабруйскі раён Магілёўскай вобласці. Запісаў у 2004 г. Дз. Г. Канаплянікаў. Расчыткі касет. **14.** Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – Фонд № 6. – Справа № 14. – Адзінка захавання № 118. Добрушскі раён Гомельскай вобласці. Запісы ліпеня – жніўня 2004 г. Гомельскі раён, г. Гомель Гомельскай вобласці. Запісы снежня 2004 г. Бабруйскі раён Магілёўскай вобласці. Запісы 13—15.01.2005. Запісаў Дз. Г. Канаплянікаў. **15.** Беларусы : У 8 т. / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы Нац. акад. навук Беларусі. Мінск : Бел. навука, 1995–2005. – Т. 5 : Сям'я / В. К. Бандарчык і інш.; рэдкал. : В. К. Бандарчык і інш. – Мінск : Бел. навука, 2001. – 374 с. **16.** Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І. К. Бялькевіч. – Мн, 1970. – 512 с. **17.** Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін ; рэд. М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.

Рецензент: д.філол.н., професор Назарець В. М.